

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Γ. ΜΠΕΝΕΤΟΣ

**CHRISTOPHORI BUONDELMONTII,
LIBER INSULARUM ARCHIPELAGI: INSULA CALCHIS.**

Ο ιερέας και περιηγητής Christophorus Buondelmonti γεννήθηκε στη Φλωρεντία τη δεκαετία ανάμεσα στα 1380 και 1390¹ και ήταν γόνος ευγενούς, φημισμένης και ισχυρής οικογένειας. Για τα παιδικά του χρόνια και τις σπουδές του δε γνωρίζουμε τίποτα με ασφάλεια, φαίνεται, όμως, αρκετά πιθανό να έμαθε τα πρώτα του ελληνικά στη Φλωρεντία από τον Guarino Guarini, ελληνομομαθή και δεινό κλασικιστή, ο οποίος εγκαθίσταται εκεί τον Μάρτιο του 1410 και παραμένει μέχρι τον Ιούλιο του 1414, όταν θα αναχωρήσει για τη Βενετία².

Η ουμανιστική παιδεία του Buondelmonti και το ενδιαφέρον του για τον αρχαίο κόσμο σχετίζονται κυρίως με τη διάθεσή του να εξερευνήσει τα νησιά του Αιγαίου και να διευρύνει τις γνώσεις του γι' αυτά. Ο ίδιος γνωρίζει ένα πλήθος πραγμάτων από τους κλασικούς, ιδιαίτερα τους ιστορικούς

¹ Πρβλ. G. Ragone, "Il Liber Insularum Archipelagi di Cristoforo dei Buondelmonti: Filologia del Testo, Filologia dell'Immagine" στο: D. Marcotte (εκδ.), *Humanisme et Culture Géographique à l'Époque du Concile de Constance autour de Guillaume Fillastre, Actes du Colloque de l'Université de Reims (18-19 Novembre 1999)*, Brepols, Turnhout (Belgium) 2002 [RAGONE], σσ. 184-185. Η εργασία αυτή του Ragone δείχνει με παραστατικό τρόπο τη φύση των προβλημάτων που ανακύπτουν στην προσπάθειά μας να αντλήσουμε πληροφορίες από το έργο του Buondelmonti, το οποίο διασώζεται σε μια πλούσια αλλά ποικίλη χειρόγραφη παράδοση.

² *Dizionario Biografico degli Italiani*, Istituto della Enciclopedia Italiana [DIZIONARIO], τόμ. 60 (2003), Roma, σσ. 357-358.

και τους ποιητές, τα οποία θα αποτελέσουν πολιτισμική παρακαταθήκη για το ταξίδι του στη Ρόδο το 1414. Οι κίνδυνοι που ένα τέτοιο εγχείρημα εγκυμονούσε ήταν πιο εύκολο να αντιμετωπιστούν χάρη στις προσβάσεις της οικογένειάς του σε λατίνους φεουδάρχες της Ανατολής: ο Λεονάρδος Α΄ Τόκκος, Μαρκήσιος της Κεφαλλονιάς και Δούκας της Λευκάδας, ήταν σύζυγος της Μαγδαληνής Buondelmonti³, της συγγενούς του Χριστόφορου. Οι σχέσεις της οικογένειας Buondelmonti επεκτείνονταν και στα Γιάννενα, την Κόρινθο και το Δουκάτο των Αθηνών, προσφέροντας ευνοϊκές συνθήκες και κάποια μεγαλύτερη ασφάλεια στο ταξίδι του Χριστόφορου για το Αιγαίο.

Η αναχώρησή του από τη Φλωρεντία έγινε κατά τη διάρκεια του 1414, με πρώτο προορισμό τη Ρόδο, όπου σκοπεύει να μελετήσει φιλοσοφία, ιστορία και μυθολογία. Η Ρόδος θα αποτελέσει και τη βάση των εξορμήσεών του προς τα νησιά του Αρχιπελάγους, ένα χρόνο μετά, το 1415⁴. Οι περιηγήσεις του θα τον οδηγήσουν μέχρι τα Επτάνησα, τη χερσόνησο του Άθω, τον Ελλήσποντο και την Κωνσταντινούπολη. Ταξιδεύει με κάθε διαθέσιμο μέσο, χωρίς να διστάζει να επιβιβαστεί ακόμα και σε πειρατικό πλοίο, σε ένα περιπετειώδες

³ Κατά τον 14^ο και 15^ο αι. τα νησιά του Ιονίου τελούσαν υπό την κυριαρχία της ισχυρής οικογένειας των Τόκκων. Ο Λεονάρδος Α΄ Τόκκος ήταν από το 1331 διοικητής της Κεφαλλονιάς, της Ζακύνθου και της Ιθάκης, και το 1362 επεξέτεινε την εξουσία του στη Λευκάδα. Οι σχέσεις του Λεονάρδου με την ισχυρή φλωρεντινή οικογένεια των Acciaiuoli και ο γάμος του με τη Μαγδαληνή Buondelmonti εγγράφονται στη βούλησή του να ισχυροποιήσει τη θέση του σε σχέση με την ευρύτερη γεωγραφική περιοχή, τον πάπα, τη Βενετία και τους ισχυρούς Ανδεγαυούς, πρβλ. Χρ. Μαλτέζου - Έ. Ζαχαριάδου, "Λατινοκρατούμενη Ελλάδα - Βενετικές και Γενουατικές Κτήσεις" στο: *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. Θ': *Βυζαντινός Έλληνισμός*, Έκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 274.

⁴ Βλ. M.A. van Spitael, *Cristoforo Buondelmonti, "Descriptio Insule Crete" et "Liber Insularum"*, cap. xi: *Creta, édition critique par* ~, Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ήρακλείου Κρήτης, Ήρακλειο Κρήτης 1981 [van SPITAE], σ. 34.

ταξίδι ανάμεσα σε κινδύνους και απρόβλεπτα γεγονότα, όπως ήταν το ναυάγιο με τους συντρόφους του στους έρημους Φούρνους, σε μια διαδρομή ανάμεσα στη Ρόδο και τη Χίο⁵.

Σπάνια είναι δυνατόν να χρονολογήσουμε με βεβαιότητα τα ταξίδια του Buondelmonti. Το 1415 και το 1416 τον συναντάμε στην Κρήτη, όπου διασχίζει το νησί με άλογο μέσα σε εικοσιτρείς ή εικοσιέξι μέρες, και συνοδεύει τον ουμανιστή Rinuccio Aretino στην αναζήτηση ενός κώδικα με τον Πλούτο του Αριστοφάνη⁶. Το 1417 και το 1418 βρίσκεται στην Κρήτη, το 1419 στην Ίμβρο και την Άνδρο· στην Κωνσταντινούπολη τον συναντάμε το 1420 για πρώτη φορά, και έπειτα κατά το διάστημα ανάμεσα στο τέλος του 1421 και την αρχή του 1422⁷. Τα ίχνη του χάνονται για τα επόμενα επτά χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων συνέχισε τα ταξίδια του στο Αιγαίο. Μέχρι το 1430 βρίσκεται στην Ελλάδα, όμως αμέσως μετά δεν γνωρίζουμε κάτι για τη δράση του· ίσως πέθανε. Είναι πιθανόν δε να προσέφερε για κάποιο διάστημα τις υπηρεσίες του στον Δούκα του Αρχιεπαύγου Ιάκωβο Α΄ Κρίστο και στον διάδοχό του Ιωάννη Β΄⁸, αλλά αγνοούμε τη διάρκεια και τη φύση των υπηρεσιών αυτών⁹.

Στην κλασική παιδεία του Χριστόφορου για την ελληνική Ανατολή, την αγάπη του για τον περιηγητισμό και τον αρχαιολογικό του ζήλο -βασικά κίνητρα για το ταξίδι του- θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και το ενδιαφέρον για την αναζήτηση και την προμήθεια ελληνικών χειρογράφων, μια συνήθη πρακτική της εποχής για τον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών της Δύσης. Ο ουμανιστής Niccolo Niccoli, συμπολίτης του Χριστόφορου, ίσως τον επιφόρτισε με μια τέτοια αποστολή,

⁵ DIZIONARIO, τόμ. 15 (1972), σ. 198.

⁶ Η Rainucio di Castiglione, βλ. και van SPITAEI, σ. 34.

⁷ RAGONE, σ. 188.

⁸ Βλ. RAGONE, σ. 189 και υποσ. 35, όπου σχολιάζεται μια έμμεση αναφορά του Buondelmonti για τον Ιάκωβο Α΄ Κρίστο: *dominus meus*.

⁹ DIZIONARIO, τόμ. 15 (1972), σ. 198.

όπως φαίνεται από έναν κώδικα που αγόρασε από την Κρήτη ο Buondelmonti και ο οποίος σώζεται ανάμεσα σε ό,τι μέχρι σήμερα έχει απομείνει από τη βιβλιοθήκη του Niccolo Niccoli¹⁰.

Η παραμονή του Χριστόφορου στην Ελλάδα τον οδήγησε στη συγγραφή σημαντικών έργων, τα οποία αντιγράφονται πολύ νωρίς¹¹ και αποτελούν πολύτιμη πηγή για τους γεωγράφους και τους περιηγητές μέχρι τον 18^ο αιώνα¹². Το βιβλίο του *Descriptio Insulae Cretae* αποτελεί μια εκτενή περιγραφή της Κρήτης την οποία περιηγήθηκε ο Χριστόφορος κατά την τετραετή παραμονή του στο νησί. Η πρώτη μορφή του έργου πρέπει να ολοκληρώθηκε το 1417 και απεστάλη στον Niccolo Niccoli, προς τον οποίο και αφιερώνεται¹³. Αργότερα, ο συγγραφέας οργανώνει μια δεύτερη μορφή του κειμένου, ενώ σε μια τρίτη διαμόρφωση ο Χριστόφορος ξαναδουλεύει το αρχικό κείμενο στην Κωνσταντινούπολη, το 1422¹⁴.

¹⁰ DIZIONARIO, τόμ. 15 (1972), σ. 198.

¹¹ Ο ιταλός ελληνολάτρης Ciriaco de' Pizziccolli ή Κυριακός ο Ξέ-
 Ἀγκώνος (1391-1453) επισκέπτεται τη Ρόδο πιθανόν το 1427, έχοντας
 μαζί του ένα χειρόγραφο του Buondelmonti, βλ. Ζ. Τσιριπανλής, *Η Ρόδος
 και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος -
 16ος αι.)*, Ρόδος 1991 [ΤΣΙΡΙΠΑΝΛΗΣ], σσ. 349-350.

¹² Πρβλ. J.P.A. van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople*,
 τόμ. 1, Nederlands Historisch - Archaeologisch Instituut,
 Κωνσταντινούπολη 1980, σ. 138.

¹³ Όπως δηλώνεται στην ακροστιχίδα την οποία σχηματίζουν τα
 αρχιγράμματα των σαράντα κεφαλαίων του *Descriptio Insulae
 Cretae: CRISTOFORVS PRESBITER NICOLAO DAT L<IBRUM>
 MCCCCVII*.

¹⁴ Η πρώτη και η δεύτερη μορφή του *Descriptio Insulae Cretae*
 εκδόθηκαν για πρώτη φορά στο F. Corner, *Creta Sacra*, τόμ. 1,
 Venetiis 1755, σσ. 1-18 και 77-109, και επανεκδόθηκαν από τον É.
 Legrand, *Description des Îles de l' Archipel par Christophe Buondelmonti,
 version grecque par un anonyme, publiée d' après le manuscrit du
 Sérail avec une traduction française et un commentaire*, É. Leroux,
 Paris 1897 [LEGRAND], σσ. 101-156.

Σχεδόν σύγχρονο με το *Descriptio Insulae Cretae* είναι το έργο του Buondelmonti *Liber Insularum Archipelagi*, πιο γνωστό από ό,τι το προηγούμενο και καρπός της περιήγησης στο Αιγαίο. Το έργο αφιερώνεται στον καρδινάλιο Giordano Orsini¹⁵ και χωρίζεται σε ογδόντα κεφάλαια, καθένα από τα οποία αναφέρεται στο νησί, το σύμπλεγμα νησιών ή την τοποθεσία που κάθε φορά περιγράφεται. Έχει γεωγραφικό χαρακτήρα, αλλά δεν προσιδιάζει στη σύγχρονη αντίληψη για τη γεωγραφία υπό την έννοια της λεπτομερούς παράθεσης πληροφοριών τοπογραφικής ακρίβειας. Παρεκβάσεις και μυθολογικά στοιχεία καλύπτουν ένα σημαντικό μέρος του κειμένου και η πραγματικότητα είναι ορισμένες φορές δυσδιάκριτη¹⁶, όταν εμπλέκεται με το φανταστικό στοιχείο. Το κείμενο, όμως, ελκύει το ενδιαφέρον του αναγνώστη χάρις στην αμεσότητα που δημιουργεί το ύφος της περιγραφής.

Με το *Liber Insularum Arcipelagi* μια σημαντική εμπειρική και θεωρητική γνώση γύρω από τον ανατολικό νησιωτικό ελληνικό χώρο μεταφέρεται στη Δύση. Ο Buondelmonti μαρτυρεί το πάθος του για τη γεωγραφία, και εμπλουτίζει με τοπογραφικά και γεωγραφικά σχέδια την αφήγησή του, αν και δεν επισκέφθηκε όλα τα νησιά που περιγράφει. Η πρώτη μορφή του κειμένου, αυτή που εστάλη στον καρδινάλιο Orsini πριν το 1420, δε σώζεται. Αμέσως μετά, εμφανίζεται μια δεύτερη μορφή του κειμένου, η οποία ολοκληρώθηκε στη Ρόδο το 1420 και επίσης εστάλη στον Orsini. Ακολουθεί μια τρίτη, συντετμημένη μορφή, η οποία ολοκληρώνεται στην Κωνσταντινούπολη το 1422 και

¹⁵ Όπως δηλώνεται στην ακροστιχίδα την οποία σχηματίζουν τα αρχιγράμματα των ογδόντα κεφαλαίων του *Liber Insularum Archipelagi*: CRISTOFORVS BONDELMONT. DE FLORENCIA PRESBITER NUNC MISIT CARDINALI IORDANO DE URSINIS MCCCCXX.

¹⁶ Όπως συμβαίνει με την αναφορά στο άγαλμα το Βάχχου, το οποίο ο Buondelmonti τοποθετεί στη Νάξο, βλ. Μ. Βουτσίνου - Κικίλια, "Η Νάξος κατά τον περιηγητή Buondelmonti" στο: Ι.Κ. Προμπονάς - Σ.Ε. Ψαρράς (επιμ.), *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου: Η Νάξος δια μέσου των αιώνων* (Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992), Αθήνα 1994, σσ. 488-489, υποσ. 7.

αφιερώνεται στον Orsini¹⁷, ενώ μια τέταρτη, οριστική μορφή, διαφορετική από τις προηγούμενες και εμπλουτισμένη με σημαντικά φιλοσοφικά και μυθολογικά στοιχεία, με δύο νέους χάρτες και με μια εκτενή εισαγωγή, θα ολοκληρωθεί στο τέλος του 1430¹⁸.

Το έργο γνωρίζει επιτυχία κατά την Αναγέννηση και πυροδοτεί μεγάλο αντιγραφικό ενδιαφέρον. Τρεις τουλάχιστον δημώδεις μορφές του εμφανίζονται κατά τον 15ο αι. στην Ιταλία, καθώς και μια ελληνική μετάφραση¹⁹ η οποία φαίνεται ότι είχε ως πρότυπο την τρίτη, τη συντετμημένη μορφή του λατινικού κειμένου, αυτή του 1422. Έναν αιώνα μετά, το *Liber Insularum Archipelagi* θα μεταφραστεί στα αγγλικά²⁰.

Ο Buondelmonti βλέπει, συναισθάνεται, ακούει, ετυμολογεί ονόματα με επιτυχία ή παρετυμολογεί με φαντασία, συγχέει την αρχαία με τη νεότερη πηγή, υποθέτει. Ο Οβίδιος, ο Βιργίλιος κατά κόρον, ο Στάτιος, ο Κικέρων, ο Τίτος Λίβιος, η γεωγραφική αυθεντία του Πλινίου και του Πτολεμαίου, όλοι αυτοί είναι παρόντες. Πλάι στον ουμανιστή στέκεται η ιερατική του ιδιότητα και ο χριστιανισμός, ο Παύλος, ο Πρόκλος, ο Λακτάντιος, ο Αυγουστίνος, ο Επιφάνιος Κύπρου, και τόσα άλλα ελληνικά κείμενα²¹. Όλοι οδηγούν τη σκέψη

¹⁷ DIZIONARIO, τόμ. 15 (1972), σ. 199.

¹⁸ Η πρώτη μορφή του κειμένου του *Liber Insularum Archipelagi*, όπως προαναφέρθηκε, δε σώζεται. Η δεύτερη, η εκτενέστερη μορφή του 1422, παραδίδεται από τους κώδικες A. 219 της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης και Lat. 308 της Βιβλιοθήκης της Ραβέννας. Η τρίτη, η συντετμημένη μορφή του 1422 έχει εκδοθεί από τον G.R.L. de Sinner, *Christoph. Bondelmontii, Florentini, Librum Insularum Archipelagi e codicibus parisinis regiis*, Reimer, Lipsiae et Berolini 1824 [de SINNER], σσ. 51-134. Η τέταρτη μορφή, του 1430, σώζεται μέσω μιας δημώδους μετάφρασής της στον κώδικα Ross. 704 της Βατικανής Βιβλιοθήκης, πρβλ. DIZIONARIO, τόμ. 15 (1972), σσ. 199-200. Η ανάγκη για μια νέα, συνολική έκδοση του έργου του Buondelmonti είναι προφανής.

¹⁹ Εκδόθηκε στο LEGRAND, σσ. 1-100.

²⁰ DIZIONARIO, τόμ. 15 (1972), σ. 199.

²¹ Πρβλ. van SPITAEI, σ. 61.

του Χριστόφορου σε στοχασμούς που περιέχουν μυθολογικά στοιχεία, αναφορές στη χριστιανική παράδοση και τη θεολογική σκέψη. Η αρχαία ζωή του Αιγαίου έχει νεκρωθεί, το τοπίο είναι διαφορετικό από ό,τι στην αρχαιότητα, τα κείμενα της οποίας διαβάζει ο Χριστόφορος. Έτσι, το κείμενό του έχει δυο όψεις: από τη μια τα "ενθυμήματα" που δημιουργούν στον γνώστη του ελληνικού παρελθόντος τα ερείπια των μνημείων και οι εικόνες της υπαίθρου, και από την άλλη πλευρά η πραγματικότητα που προκαλεί θλίψη και νοσταλγία. Υπό το πρίσμα αυτό μπορούμε να ερμηνεύσουμε πιο εύκολα την αναγωγή στο παρελθόν που πάντα επιχειρεί ο ιταλός περιηγητής.

Στον Buondelmonti αποδίδεται, επίσης, και ένα τρίτο έργο τιτλοφορούμενο ως *Nomina virorum illustrium*, του οποίου η συγγραφή πιθανόν ολοκληρώθηκε στη Ρόδο το 1423²² και περιλαμβάνει ένα κατάλογο σημειώνων προσώπων από την δημιουργία του κόσμου μέχρι και τον 14ο αι., με συντομοτάτο σχόλιο για καθέναν από αυτούς²³.

Η Χάλκη

"Όχι πολύ μακριά από την Κάρυστο για την οποία μίλησα πιο πάνω, φαίνεται το νησί της **Χάλκης**. Σε αυτό το θείο νησί βασίλευσαν οι Τιτάνες, και ο γιος του Βριάρεω εγκατέστησε τους πρώτους κατοίκους: λίγοι άνθρωποι κατοίκησαν το νησί σε όλες τις εποχές επειδή είναι άνυδρο και άκαρπο, γι' αυτό και οι θνητοί δε φρόντισαν να στήσουν οικοδομήματα. Σ' αυτό, λοιπόν, υπάρχουν τόσες πολλές σνικιές ώστε τα πλοία που καταπλέουν στο νησί μεταφέρουν τους καρπούς σε όλα τα μέρη. Ανατολικά, ανοίγεται ένα λιμάνι και στην άκρη του φαίνεται ένα αρχαίο οχυρό, όπου ο Άγιος Νικόλαος κάθισε, κουρασμένος από το ταξίδι του, και δίδαξε την οδό την ορθότητας σε εκείνα τα έθνη: στις προσευχές τους οι κάτοικοι τον ευγνωμονούν επειδή δε χάθηκαν σε αυτά τα άνυδρα και

²² van SPITAEEL, σ. 36.

²³ RAGONE, σ. 188.

πετρώδη βουνά, παρόλο που εργάζονταν συνέχεια για να εξορύξουν σίδηρο· από τότε μέχρι σήμερα σώζονται ακέραια τα μεταλλεία αυτά και τα θεωρούν οι κάτοικοι ως εξέχουσα προϊόντα για στις θυγατέρες τους. Εξαιτίας των μεταλλείων, έχτισαν προς τιμήν του Αγίου περίλαμπρο ναό από χρυσό και άργυρο, τον οποίο φροντίζουν ολόψυχα²⁴.

Αυτά αναφέρει ο Buondelmonti για την Χάλκη, όπως αποτυπώνεται στο λατινικό κείμενο και την ελληνική μετάφραση του 15ου αι. που παρατίθενται ακολούθως²⁵:

λατινικό κείμενο²⁶

Longe non nimis a supra dicta Caristos olim, nunc Calchis videtur insula. In qua Titani regnare et incolas Briareo filio instituisse divina; et pauci omnibus incoluere temporibus, quia arida nimis et infructuosa remanet, ideo mortales aedificia ponere non curavere. In ea igitur ficus habentur, quorum tanta redundat copia, quod nares circumnavigantes loca foecundant. Ad orientem vero portus ampliatur, cuius in summitate oppidum vetustumque minutum valde videtur, ubi Nicolaus sanctus, ex itinere fatigatus, resedit, gentibusque illis viam rectitudinis demonstravit; quorum precibus adeo gratiam consecutus est, quod secures et ad fodiendum ferramenta

ελληνικό κείμενο²⁷

Πόρω δὲ πάντῃ τῆς προλεχθείσης καὶ ἡ πάλαι μὲν Κάρυστος, νῦν δὲ Χάλκη λεγομένη φαίνεται νῆσος, ἧς ἐβασίλευσαν μὲν οἱ Τιτᾶνες υἱὸς δὲ τοῦ Βριάρεω ἑνὸς αὐτῶν τοὺς οἰκήσοντας ἔταξεν εἰ καὶ ἐπ' ὀλίγον διήρκεσαν οἱ νεμόμενοι διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν ξηρὰν καὶ παντάπασιν ἄκαρπον ὅθεν οὐδ' ἐφρόντισαν οἱ πάντα κατατολμῶντες ἄνθρωποι οἰκοδομᾶς ἐν αὐτῇ τιθῆναι μεγίστας. Τοσαύτῃ δὲ ἀφθονίᾳ σῦκων ἐστίν, ὥστε αἱ περιπλέουσαι νῆες πανταχοῦ ταῦτα κομίζειν.

Ἀπὸ γοῦν τοῦ ἑφου μέρους λιμὴν ἐστὶ καὶ ἐν τῷ ἄκρῳ τούτου φρούριον παλαιότατον καὶ λίαν ὀχυρώτατον φαίνεται ὅπου λέγεται καὶ τὸν ἅγιον Νικόλαον ἀπειρηγότα τῷ μῆκει τῆς ὁδοιπορίας καθῆσαι, καὶ

²⁴ Απόδοση στη νέα ελληνική του λατινικού κειμένου, όπως αυτό εκδίδεται στο de SINNER, σ. 75.

²⁵ Οι διαφορές που παρουσιάζουν τα δύο κείμενα είναι αναμενόμενες, εξαιτίας της διαφορετικής χειρόγραφης παράδοσης στην οποία ανήκουν, όπως προαναφέρθηκε.

²⁶ de SINNER, σ. 75.

²⁷ LEGRAND, σ. 30.

continue laborando in istis aridisque lapidosis montibus non minuerentur; a quo tempore usque in hodiernum illaesa servantur, quae ad dotes filiabus computant cariores. Eapropter ecclesiam ad laudem ipsius ditissimam aurique argenti constituere, quam corde et animo gubernare laborant.

τὴν ὀρθὴν τῆς ἀληθείας ὁδὸν τοῖς αὐτόθι οἰκοῦντας διδάξαι, οἵτινες τοσαύτην ἔσχον χάριν ταῖς ἐαυτῶν δεήσεσιν, ὥστε ἐν τοῖς τοῦ σιδήρου μετάλλοις αἰὲ διατριβόντες καὶ πονοῦντες τὰ μέγιστα, ἅτε ἐν ξηροτάτοις καὶ πετρώδεσιν οὔσι τόποις, μὴτε κινδυνεύειν, μὴτε μὴ ἐλαττωθῆναι κατὰ τὴν τοῦ σώματος δύναμιν. Σώζονται δὲ μέχρι τοῦ νῦν ἀβλαβεῖς καὶ οἱ μέταλλα ταῦτα ἔχοντες τόποι, οὓς καὶ εἰς προῖκα ταῖς θυγατράσι λογίζονται, ὅταν αὐταῖς τι παρασχεῖν ἐθέλωσιν ἄξιον.

Διὰ δὴ ταῦτα καὶ ἱερὸν εἰς τὴν αὐτοῦ τιμὴν ἐδεύμαντο πλουσιώτατον ἀπὸ τε χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, ὅπερ προθυμότερα κυβερνῶσιν ἐξ ὅλης τῆς ἐαυτῶν ψυχῆς.

Το ὕφος εἶναι γλαφυρό, χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο ο περιηγητής περιγράφει τα νησιά του Αιγαίου: η μυθολογία, οι ιστορικές, αρχαιολογικές και τοπογραφικές σημειώσεις, τα χριστιανικά ἤθη, οι λαογραφικές πληροφορίες για τις συνήθειες και τις ασχολίες των κατοίκων συνθέτουν τη σύντομη αυτή περιγραφή του νησιού.

Ὅσα μας λέει ο Buondelmonti ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Χάλκης φαίνονται ακριβή, αν συγκριθοῦν με μια σύγχρονη περιγραφή του νησιού. Η Χάλκη ἀνήκει στις Νότιες Σποράδες -στο συγκρότημα Δωδεκανήσου- 35 ναυτικά μίλια δυτικά ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Ρόδου καὶ μόλις 11 ἀπὸ τὴν Κάμειρο, μὴ ἀπὸ τις τρεῖς ἀρχαῖες πόλεις τοῦ νησιοῦ, ἀρα βρῖσκεται πολὺ κοντὰ στὴ Ρόδο. Εἶναι ἓνα μικρὸ νησί, με ἄξονα που ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή πρὸς τὴ Δύση, ἔχει ἔκταση 28 τετραγωνικά χιλιόμετρα καὶ λίγους κατοίκους. Τὸ ἔδαφος τῆς Χάλκης ἀποτελεῖται κατὰ τὰ 2/5 περίπου ἀπὸ βουνά, ἐνὼ τὸ υπόλοιπο τμήμα τοῦ νησιοῦ εἶναι κατάλληλο

για καλλιέργεια, σήμερα όμως έχει εγκαταλειφθεί, και το πράσινο σπανίζει στη Χάλκη.

Οι αρχαίες μαρτυρίες για τη Χάλκη είναι ελάχιστες. Ο Στράβων την παραδίδει ως *Χαλκία*²⁸ και ο Θουκυδίδης ως *Χάλκη*²⁹. Το όνομά της ίσως το οφείλει στον χαλκό ή στη φοινικικής προέλευσης λέξη "χάρκη" ή "κάρκη", που δηλώνει το όστρακο, το κοχύλι. Κατοικήθηκε πολύ νωρίς από Πελασγούς, Κάρες, Δωριείς και Φοίνικες, συνδέθηκε με την ιστορική πορεία της Ρόδου ως υποτελής της Καμείρου, ενώ υπήρξε και σύμμαχος των Αθηναίων³⁰.

Σε απόσταση μιας ώρας από το λιμάνι που ανοίγεται στο νοτιοανατολικό μέρος του νησιού υπάρχει το *Χωριό*, η αρχαία πρωτεύουσα της Χάλκης. Στο βορειοανατολικό μέρος του νησιού σώζονται τα ερείπια φρουρίου της ελληνιστικής περιόδου, και πιο πάνω, σε αρκετά καλή κατάσταση, ένα φρούριο των Ιπποτών του Τάγματος του Αγίου Ιωάννου³¹ πάνω σε ερείπια αρχαίας ακρόπολης, το οποίο χτίστηκε κατά τον 14ο αι. μετά την παραχώρηση του νησιού στην οικογένεια Assanti από την Ischia³².

Η παραπάνω περιγραφή του νησιού δεν σημαίνει ότι ο συντάκτης του νεοελληνικού κειμένου επισκέφθηκε τη Χάλκη· αρκεί να συμπεριέλαβε όλες τις απαραίτητες πληροφορίες που δίνουν το στίγμα του νησιού, το διακρίνουν από άλλα νησιά και παρέχουν πληροφορίες που κατατοπίζουν τον αναγνώστη. Κι αν συγκρίνουμε τη σύγχρονη αυτή περιγραφή με την αφήγηση του Buonelmonti, τότε το κείμενο του Χριστόφορου δεν παρέχει καμία απόδειξη ότι ο Ιταλός ιερέας αποβιβάστηκε στη Χάλκη. Είχε παραπλεύσει πολλές φορές το νησί κατά τα ταξίδια του στο Αιγαίο και μπορούσε να αντικρύσει το

²⁸ 10. 5.14 και 15, 14.2.12.

²⁹ 8.41.4, 44.3, 55.1 και 60.3.

³⁰ Πρβλ. Ε. Αντωνίου, *Η Χάλκη της Δωδεκανήσου*, Ρόδος 1997 [ΑΝΤΩΝΙΟΥ], σσ. 31-33.

³¹ Πρβλ. Κ. Ήλιάδης, *Η Χάλκη της Δωδεκανήσου*, τόμ. 1, Αθήνα 1950 [ΗΛΙΑΔΗΣ], σσ. 109-110.

³² Πρβλ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, σ. 37.

φρούριο από τη θάλασσα, ακόμα και να πληροφορηθεί τις συνήθειες των κατοίκων της Χάλκης. Είναι, βέβαια, μάλλον απίθανο να μην οργάνωσε ένα τόσο μικρό ταξίδι κατά τη διάρκεια της μακράς παραμονής του στον ελλαδικό χώρο, από το 1414 ως το 1430. Η διήγησή του, πάντως, πληροφορεί τον αναγνώστη για τέσσερα γνωρίσματα της Χάλκης: το φρούριο, τη γεωργική παραγωγή, τα μεταλλεία -τη πιο χαρακτηριστική, ίσως, πληροφορία- και τον ναό του Αγίου Νικολάου, στοιχεία τα οποία δεν έχουν καμία ιδιαίτερη σημασία σε μια πρώτη ανάγνωση, μια προσεκτικότερη, όμως, ματιά αποκαλύπτει πτυχές του κεμένου που ίσως εκπλήσσουν.

Ο Buondelmonti ξεκινά την περιγραφή της Χάλκης με ένα σχόλιο για τον Βριάρεω και τον γιο του ο οποίος εγκατέστησε τους κατοίκους στο νησί. Η αναφορά στον Βριάρεω οδηγεί σε σκέψεις, αν συνδυαστεί με τους αρχαίους μύθους που αφορούν στην ευρύτερη περιοχή των Δωδεκανήσων. Σε αντίθεση, πάντως, με τον προβληματισμό που εγείρει αυτή η αναφορά του Buondelmonti, το *παλαιότατον και λίαν όχυρώτατον* φρούριο, το οποίο περιγράφει, μπορεί ευκόλα να ταυτιστεί με το κτίσμα που σώζεται μέχρι σήμερα στον βραχώδη λόφο του Αγίου Νικολάου, πάνω από το *Χωριό*, χτισμένο στα θεμέλια της αρχαίας ακρόπολης. Αν το φρούριο των Ιπποτών είχε χτιστεί την εποχή του Buondelmonti, τότε το 1309 -κατάληψη της Ρόδου από τους Ιωαννίτες- αποτελεί το χρονικό όριο μετά το οποίο πρέπει να τοποθετήσουμε την ανέγερση του συγκροτήματος³³ που είδε ή για το οποίο έμαθε ο Χριστόφορος ότι υψώνεται στη Χάλκη. Οι χαρακτηρισμοί *παλαιότατον* και *όχυρώτατον* θα μπορούσαν να αναφέρονται τόσο στα αρχαία θεμέλια όσο και στο σύγχρονο για την εποχή του Χριστόφορου οικοδόμημα.

³³ Εξαιτίας των ελάχιστων πληροφοριών για το βίο των Ροδίων και των άλλων Δωδεκανησίων κατά τον 13ο αι., προβλ. Ή. Κόλιας, "Τα Δωδεκάνησα (1204-1522)" στο: *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. Θ': *Βυζαντινός Ελληνισμός*, Έκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 291.

Ο Buondelmonti είναι ακριβής και κατά την αναφορά του στον ναό του Αγίου Νικολάου. Ερειπωμένος στις μέρες μας, διατηρεί λίγες μόνο αγιογραφίες στους τοίχους που έχουν καταρρεύσει, τον πρόναο και το *arcosolium*³⁴. Θα μπορούσε να είναι ένα περιλαμπρο οικοδόμημα πριν την ερήμωσή του. Όσο για την αναφορά του Buondelmonti στον βίο του Αγίου Νικολάου και την πίστη ότι εκχριστιάνισε τους κατοίκους, έχουμε μπροστά μας μια πληροφορία λαογραφικού περιεχομένου, εξαιτίας της διαδεδομένης λατρείας του προστάτη των ναυτικών, στη βοήθεια του οποίου προσέτρεχαν συχνά οι κάτοικοι. Τέλος, όσον αφορά στην γεωργική παραγωγή του νησιού, δεν έχουμε λόγους να μην πιστέψουμε τον Buondelmonti αν παραλληλίσουμε τη Χάλκη με τη γειτονική Νίσυρο, η οποία στα τέλη του 14ου αι. είχε πλούσια παραγωγή σύκων³⁵. Η πληροφορία, όμως, του Buondelmonti σχετικά με την ύπαρξη μεταλλείων που σώζονταν ως τις μέρες του³⁶ και με τα οποία οι κάτοικοι προίκιζαν τις θυγατέρες τους, αποτελεί ζήτημα προς διερεύνηση: κανένα ίχνος μεταλλείου δεν υπάρχει στο νησί³⁷, άρα τόσο η πληροφορία του Buondelmonti όσο και το έθιμο των κατοίκων τελούν υπό αμφισβήτηση.

Το λατινικό κείμενο *ad fodiendum ferramenta continue laborando* αν συνδυαστεί με το ελληνικό κείμενο *ἐν τοῖς τοῦ σιδήρου μετάλλοις* υπονοεί σαφώς την ύπαρξη μεταλλείων σιδήρου. Ωστόσο, επειδή η ύπαρξη των μεταλλείων δεν πιστοποιείται, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πληροφορία για τα μεταλλεία σιδήρου προήλθε από μια προγενέστερη παράδοση για την ύπαρξη μεταλλείων γενικά, ίσως μάλιστα μεταλλείων χαλκού, άρα αποτελούσε μια κατά συνεκδοχή απόπειρα να συνδέσει κανείς το όνομα του νησιού με τον

³⁴ ΗΛΙΑΔΗΣ, σ. 110.

³⁵ Πρβλ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, σ. 37 και υποσ. 2. Η Χάλκη αναφέρεται και στις αρχές του 10^{ου} αι. στο χρονικό του Δανιήλ, του αρχαιότερου Ρώσου χρονογράφου, όπου χαρακτηρίζεται έμμεσα ως πολύ παραγωγική, πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 333 μ.Χ. - 1700*, Αθήνα 1972² [ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ], σ. 196.

³⁶ Όπως προκύπτει από τη χρήση του ενεστώτα στο κείμενο.

³⁷ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, σ. 29.

χαλκό ή με κάποια λέξη που θα θύμιζε τον χαλκό, όπως το όνομα της *Χάλκης*. Κατ' ανάλογο τρόπο, θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι ο θεσμός της προίκας, τον οποίο επίσης αναφέρει ο Buondelmonti, οδηγεί τη σκέψη μας στον θεσμό του γάμου. Αν ενώσουμε τα παραπάνω, τότε η αναφορά του Buondelmonti στα μεταλλεία και τη συνήθεια να προικίζουν με αυτά τις θυγατέρες τους οι κάτοικοι αποτελεί μια τοπική παράδοση, μια από γενιά σε γενιά πληροφορία λαογραφικού περιεχομένου, την οποία ο Χριστόφορος άκουσε από Χαλκήτες ή Ροδίτες -αν δεν τη δημιούργησε μόνος του. Η παράδοση, όμως, αυτή θα πρέπει να απηχεί ένα ιστορικό ή μυθολογικό υπόβαθρο. Και οι μύθοι που αναφέρονται στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή των Νοτίων Σποράδων είναι δυνατόν να συνδεθούν με την πληροφορία του Buondelmonti³⁸.

Ο Ηρακλής, αφού κυριεύσε την Τροία και έκανε βασιλιά της τον Πριάμο, έβαλε πλώρη για το Άργος, αλλά σε μια φοβερή τρικυμία κατέληξε στην Κω. Οι κάτοικοι, όμως, του νησιού, οι Μέροπες, προσπάθησαν να τον εμποδίσουν να αποβιβαστεί. Στη σύγκρουση που ακολούθησε ο Ηρακλής σκότωσε τον αρχηγό της άμυνας του νησιού, τον Ευρύπυλο. Μετά τη νίκη του, παντρεύτηκε την κόρη του Ευρύπυλου Χαλκιόπη, με την οποία απέκτησε έναν γιο, τον Θεσσαλό, και αναγνώρισε τον αδερφό της Χαλκιόπης Χάλκωνα ως κύριο της Κω και των γύρων νησιών³⁹.

Ας θυμηθούμε τώρα την αναφορά του Buondelmonti στον Βριάρεω και τον γιο του. Το όνομα του Βριάρεω, του σοφού αυτού Εκατόγχειρα, σχετίζεται από την αρχαιότητα με το όνομα του Ηρακλή, του γνωστού ήρωα των άθλων⁴⁰.

³⁸ Η αφορμή να σχετιστεί η αφήγηση του Buondelmonti με κάποιον ελληνικό μύθο έχει αφετηρία μια προσπάθεια ερμηνείας του ονόματος της *Χάλκης* στο ΑΝΤΩΝΙΟΥ, σ. 30.

³⁹ Βλ. Γ. Αναστασίου, "Ηρακλής" στο: Ι.Θ. Κακριδής (επιμ.), *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. 4: *Ηρακλής-Πανελλήνιες εκστρατείες*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σσ. 92-94.

⁴⁰ Πρβλ. Zenob. 5.48, τὸν Βριαρέω καλούμενον Ἡρακλέα.

Μάλιστα οι *Ηράκλειαι στήλαι* ονομάζονταν και *Βριάρεω στήλαι*⁴¹, ενώ φαίνεται ότι σε κάποιο αρχικό στάδιο του μύθου ο Βριάρεως και ο Ηρακλής ταυτίζονταν⁴². Αν τα παραπάνω στοιχεία συνδυαστούν, τότε ο Buondelmonti μάς κληροδοτεί πιθανόν την ακόλουθη "μεταμορφωμένη" πληροφορία: "*Ο γιος του Ηρακλή και της Χαλκίωσης, ανηψιός του βασιλιά Χάλκωνα, από την Κω, εγκατέστησε στο νησί της Χάλκης τους πρώτους κατοίκους*".

Ο Buondelmonti είναι πρωτίστως ουμανιστής, δεν είναι γεωγράφος. Αν αποστασιοποιηθούμε, συνεπώς, από τη διάθεση να ελέγξουμε τις πληροφορίες του κειμένου του σύμφωνα με όσα η αρχαιολογική σκαπάνη ή η ιστορία αποδεικνύουν, τότε ανακαλύπτουμε ένα άλλο κείμενο, κάτω από το γράμμα της αφήγησης. Ο Χριστόφορος έχει μαζί του αρχαίους συγγραφείς, έλληνες και λατίνους, αλλά και χρησιμοποιεί πολλά από μνήμης τα οποία συνδέει με όσα βλέπει ή ακούει. Στη σκέψη του ο κόσμος, και μαζί με αυτόν και ο ιστορικός χρόνος, προβάλλουν ως *όλον*, ως *ενότητα*. η αρχή τους ταυτίζεται με τον μύθο, που με τη σειρά του περιέχει ψήγματα αλήθειας, άρα αποτελεί απόηχο του γεγονότος. Και αυτή η θεώρηση του χρόνου συνάδει με το πνεύμα των χρονικογράφων της εποχής, οι οποίοι επιχειρούν να φτάσουν στα γεγονότα που τους ενδιαφέρουν μέσω μιας διαδρομής από *κτίσεως κόσμου*. Υπό το πρίσμα αυτό, η αναφορά του Buondelmonti στον μύθο και την παράδοση της Χάλκης υπαγορεύει την έναρξη μιας από *κτίσεως Χάλκης* διήγηση για το νησί. Κι η αίσθηση του χρόνου ως *όλου* οδηγεί την αφήγηση του Buondelmonti σε θεματικές ενότητες, σε ομόκεντρους θεματικούς κύκλους περί τη Χάλκη. Έτσι, η προφορική παράδοση έχει κι αυτή τη θέση της στην περιγραφή του νησιού: γιατί έχει ψήγματα μύθου, μετασχηματισμένης αλήθειας που ο Χριστόφορος αφουγκράστηκε ή ακόμα και δημιούργησε με σεβασμό και άδολο ουμανιστικό ενδιαφέρον.

⁴¹ Hesych. B. 1133.

⁴² R. Graves, *Greek Myths*, Cassell, London 1965⁴, σ. 497.